

Sławomir Kadrow

PROCESY ENEOLITYZACJI EUROPY – WYBRANE ZAGADNIENIA

Odkąd w 1836 r. Christian Jürgensen Thomsen opublikował w Kopenhadze *Ledetraad til Nordisk Oldkyndighed (Przewodnik po skandynawskich starożytnościach)* do dzisiaj w archeologicznej periodyzacji dziejów podstawowym kryterium jest surowiec używany do wytwarzania narzędzi. Niepodważalne jest następstwo epoki kamienia, brązu i żelaza. Przekonanie to utrzymuje się pomimo tego, że epoka brązu wykazuje wybitnie regionalny charakter, której występowanie ograniczało się – z nielicznymi wyjątkami – do terenów Bliskiego Wschodu i Europy (por. Hänsel 1998, s. 19). Nie ma natomiast zgody co do potrzeby wyróżniania epoki miedzi.

Jan Lichardus uważał na przykład za przynależne do epoki miedzi te kultury, w których użytkowano obok siebie narzędzia z miedzi i kamienia (Lichardus 1991a). Dosłownie sytuację taką najlepiej oddawałby jednak termin „chalkolit”, stosowany powszechnie w archeologii francuskiej (greckie słowo *khalkos* = miedź, a słowo *lithos* = kamień), a nie epoka miedzi. Evžen Neustupný utrzymuje, że stosowanie jako decydującego kryterium obecności miedzi („epoka miedzi”) powoduje trudności z zakwalifikowaniem pewnych kultur do interesującej nas epoki. Podkreślił też trudności z wykazaniem przestrzennej i czasowej kontynuacji użytkowania miedzi. Postulowana epoka miała jeszcze bardziej lokalny charakter niż epoka brązu. Zaproponował więc, by w miejsce określenia „epoka miedzi” posługiwać się pojęciem „eneolitu” i zamianę wyróżniającego go kryterium surowcowego (miedź) na zespół elementów kulturowych, społecznych i gospodarczych. Za najważniejsze uznał pojawienie się w agrotechnice orki w miejsce technik wypaleniskowych, zamianę dużych osad przez mniejsze osiedla, chowanie zmarłych na cmentarzyskach a nie w obrębie zamieszkiwanych miejsc oraz zdecydowanie wzmocnienie roli mężczyzny w ówczesnych społecznościach (Neustupný 2008, s. 11).

Termin „epoka miedzi” jest konsekwentnie używany jedynie w archeologii Bałkanów i Kotliny Karpackiej (np. Bognar-Kutzian 1972; Lichardus 1991b). Na Wyspach Brytyjskich i w Skandynawii czas odpowiadający epoce mie-

dzi/eneolitowi nazywany jest po prostu neolitem, a w archeologii krajów niemieckojęzycznych i w Polsce „środkowym okresem neolitu” (np. Wiślański 1979a, 1979b; Jażdżewski 1981, s. 205–245; Kruk 2008). Rzadziej używana jest nazwa eneolit (np. Kaczanowska, Kozłowski 2005, s. 170–175) lub epoka miedzi (np. Müller-Karpe 1974; Kaczanowska 2006, s. 7). Brak zainteresowania wydzieleniem tej epoki najlepiej oddaje tytuł dzieła Marka Nowaka, który rozumie ją jako *Drugi etap neolityzacji ziem polskich* (Nowak 2009).

Podkreślana jest natomiast waga różnokierunkowych przemian, często o zasięgu jedynie regionalnym, dokonujących się w tym czasie na terenie Europy Środkowej (Rzepecki 2004, s. 148). Około 4000 BC rolnictwo opanowało tereny poza lessowe i czarnoziemne. Intensyfikowały się kontakty między rolnikami a grupami zbieracko-łowieckimi. Wielkie rozmiary przybrało kopalnictwo krzemienia oraz jego szeroka dystrybucja. Rozpoczęto wydobywanie rud miedzi oraz rozwijano eksploatację soli (Kruk 2008, s. 11; por. też Kaczanowska, Kozłowski 2005, s. 151). Janusz Kruk i Sarunas Milisauskas omawiany okres nazwali „rozkwitam [...] społeczeństw rolniczych neolitu” (Kruk, Mi-

Ryc. 1. Pierwotne (Hamangia+Varna oraz Castelllc) i wtórne (Tiszapolgár oraz TRB) centra eneolityzacji w Europie.

lisauska 1999). Wtedy też miało dojść według Andrew Sherratta do wielowątkowych, rewolucyjnych zmian ekonomicznych, nazwanych przez niego *Secondary Products Revolution* (Sherratt 1981).

W miejscowości Belovode we wschodniej Serbii, na stanowisku kultury Vinča, datowanym od 5500 do 4500 BC, odkryto niedawno ślady wytopienia miedzi na wielką skalę. Przetapiany surowiec pochodził z terenów Serbii i Bułgarii. Temperaturę 1100⁰ C uzyskiwano spalając drewno w jamach wykopanych w ziemi. Z miedzi tu produkowanej wyrabiano drobne ozdoby oraz miedziane naczynia, znane z różnych stanowisk omawianej kultury (Radivojević i in. 2010). Pojedyncze zabytki z tego metalu, datowane począwszy od połowy VIII tys. BC, odkrywano od dawna na terenach Bliskiego Wschodu (Kaczanowska, Kozłowski 2005, s. 150). Drobne ozdoby miedziane pochodzą też z wczesnoneolitycznych kultur Szarvas i Szakálhát na Wielkiej Nizinie Węgierskiej (Makkay 1995, s. 65). Badania w Belovode w Serbii dokumentują jednak najstarsze ślady pełnej sekwencji procesu metalurgicznego miedzi na świecie (Radivojević i in. 2010).

Wspomniane odkrycie uświadamia nam jednak, że sama produkcja miedzianych artefaktów i ich użytkowanie nie jest wystarczającym powodem uznania danej społeczności za przynależną do epoki miedzi/eneolitu. Kultura Vinča w fazie A i B nie jest przecież identyfikowana z interesującą nas epoką.

Za najstarsze i najbardziej reprezentatywne kultury epoki miedzi/eneolitu uważa się sekwencję kultur Hamangia-Varna, począwszy od III fazy rozwojowej pierwszej z wymienionych kultur (Todorova 2002a, s. 46–49, ryc. 33). Są one datowane od 4900 (Bojadżiev 2002, s. 67–69) do 4400 BC (Higham i in. 2008, s. 109). Najbogatszym w wyroby metalowe stanowiskiem jest eponimiczne cmentarzysko w Warnie (Ivanov 1975, 1988, 2000; Lichardus 1991c; Chapman i in. 2006). Odkryto tam 160 przedmiotów z miedzi i ponad 3 tys. – zwykle niewielkich – wyrobów ze złota o łącznej wadze przekraczającej 6 kg (Chapman i in. 2006, s. 159, 160). Okres użytkowania cmentarzyska w Warnie datuje się ostatnio na okres 4600–4400 BC (Chapman i in. 2006, s. 165–170). Dla porównania, ze znacznie większego cmentarzyska w Durankulak pozyskano „tylko” 142 przedmioty ze złota ważące 50,5 g (Dimitrov 2002, s. 147). Kolejnym stanowiskiem, z którego pochodzi dużo złotych artefaktów, jest skarb z Tiszaszölös, wiązany z kulturami polgarskimi (Makkay 1989). Waga złotych przedmiotów z tego skarbu oraz ze wszystkich innych stanowisk epoki miedzi z Kotliny karpackiej nie przekracza wagi złotego inwentarza z Warny (Makkay 1995, s. 71).

Cały inwentarz metalowy z grobów kultury Hamangia i Varna można z większą lub mniejszą dozą prawdopodobieństwa zakwalifikować do grupy przedmiotów pełniących funkcje symboliczne, które nie miały zbyt wiele wspólnego z wąsko pojętym utylitaryzmem. Podobne funkcje miał cały szereg arte-

faktów wytworzonych z innych surowców. Wymienić tu można m.in. długie wióry krzemienne czy też ozdoby z muszli *Spondylusa* (Chapman i in. 2006, s. 160). Znaczenie rytualne miały też stosunkowo liczne ofiary zwierzęce odkrywane w ludzkich grobach (Voinea 2010). Do tego należy dodać konsekwentne rozdzielanie miejsc grzebania zmarłych (cmentarzysk) od osad, pojawienie się architektury kamiennej oraz intensyfikację dalekosiężnej wymiany (Kadrow 2011b, s. 107).

Wielu archeologów uważa, że na cmentarzyskach cyklu kulturowego Hamangia-Varna, ze szczególnym uwzględnieniem cmentarzyska w Warnie, występują ślady pozwalające sądzić o poważnym zróżnicowaniu wewnętrznym użytkujących je społeczności. Zróżnicowanie to uważane jest za efekt najazdu ludności stepowej (Lichardus 1991b; Ivanov 2000), walki o kontrolę nad cyrkulacją przedmiotów o szczególnym znaczeniu symbolicznym (Chapman i in. 2006), samoistnego generowania się etosu rycerza-wojownika (Kadrow 2011a, 2011b) lub innych przyczyn (Biehl, Marciniak 2000; Voinea 2010). Wydaje się, że wymienione propozycje interpretacyjne są po części komplementarne, pod pewnymi względami zaś konkurencyjne.

Niekiedy zaprzecza się jednak możliwościom istnienia stabilnych form pogłębionego zróżnicowania wewnętrznego omawianych społeczności (Kienlin 2008a, s. 79–82, 2008b, s. 506–508), forsując jednocześnie tezy o rodowo-plemiennych mechanizmach pojawienia się licznych przedmiotów o znaczeniu symbolicznym (Kienlin 2008a, s. 82–89, 2008b, s. 508–513). Zaprzeczając możliwościom stratyfikacji społeczności wczesnoeneolitycznych, przywołano argumenty z zakresu archeologii osadniczej i metalurgii z później pojawiających się kultur polgarskich, czy też z eneolitu środkowoeuropejskiego (Kienlin 2008b, s. 514–531). Niesłusznie zrównano tym samym status społeczno-kulturowy krótkotrwałej, lecz wyjątkowej kultury Hamangia-Varna z różnego typu ugrupowaniami kulturowymi Europy środkowej, których jedynym wspólnym mianownikiem była stosunkowo dobrze rozwinięta metalurgia miedzi.

W połowie V tys. p.n.e. na wybrzeżu atlantyckim południowo-zachodniej Bretanii nad zatoką Morbihan pojawiły się zespoły grobowe i depozyty z licznymi zabytkami, reprezentującymi wspomnianą wyżej kategorię przedmiotów symbolicznych. Tym razem chodzi głównie o siekiery z jadeitu. W jednym grobie odkrywano nawet ponad 100 sztuk tych siekier. Rejestrowano w nich także paciorki z waryscytu. Jadeit sprowadzono z Alp włoskich i z Ligurii, a waryscyt z północno-zachodniej Hiszpanii (Klassen i in. 2011, s. 15). Interesujące jest to, że nie było w nich żadnych wyrobów metalowych (miedzianych ani złotych). Na wysoką, symboliczną waloryzację jadeitu wskazuje fakt jego częste współwystępowania razem z najstarszymi wyrobami z brązu w grobach przedstawicieli dwóch pierwszych dynastii królewskich w Uruk w Mezopotamii z połowy III tys. p.n.e. (por. Pernicka 1998).

Bogato wyposażone pochówki pojedynczych mężczyzn, w kamiennych skrzyniach grobowych, przykrywane były wielkimi kamiennieo-ziemnymi mogiłami o okrągłych, trapezowatych lub prostokątnych kształtach. Osiągały one wysokość do 15 m. Największa mogiła tego rodzaju w Saint Michel datowana jest na okres 4684–4380 BC (Tucson AA 42784; 5665 ± 65 BP). Wspomniane groby i mogiły obok licznych menhirów i stell z rytami należą do kultury Castelic, będącej lokalnym, nadbrzeżnym facjeselem Villeneuve-Saint-Germain, najstarszej neolitycznej kultury w tym regionie (Klassen i in. 2011, s. 14, 15).

Niektórzy badacze utrzymują, że wielkie mogiły z bogato wyposażonymi grobami oraz centra kultowe w postaci rzędów menhirów w Carnac wskazują na możliwość istnienia w tym czasie „królestw” rządzonych przez kapłanów, podobnie jak w przypadku niektórych wysp Polinezji w XVIII i XIX w. (Klassen i in. 2011, s. 16).

Cykl kultur Hamangia-Varna wywodzi się z miejscowego podłoża mezolitycznego i ukształtował się przy współdziałaniu oddziaływań kompleksu kultur neolitycznych Kodżadermen-Gumelnița-Karanovo VI (Todorova 2003). Kultura Castelic powstała również na podłożu mezolitycznej kultury Tevicien, intensywnie eksploatującej atlantyckie wybrzeże morskie (np. Dupont, Marchand 2008). Pewien wpływ na jej genezę miała zapewne sąsiednia, w pełni neolityczna już kultura Villeneuve-Saint-Germain (Klassen i in. 2011, s. 13). Pomimo znacznej odległości i wielu oczywistych różnic dzielących oba zjawiska kulturowe, tj. Hamangia-Varna i Castelic, kryjące się pod tymi pojęciami społeczności musiały łączyć dość ożywione kontakty, o czym świadczą zaskakująco podobne do siebie przedstawienia bydła rogatego na złotych plaketkach z grobu nr 36 w Warnie oraz na kamieniach w wielu megalitycznych grobowcach znad zatoki Morbihan w Bretanii (Klassen 2004, s. 265, ryc. 141; Kienlin 2008a, s. 81, ryc. 3). Inne znaleziska z wybrzeża atlantyckiego Francji poświadczają związki tych terenów z Kotliną Karpacką i północną Anatolią (np. romboidalne, antropomorficzne złote plakietki z Pauillac i z Moigrad oraz z Ercsi – por. Klassen 2004, s. 266, ryc. 142; Lichter 2008, s. 198–201, ryc. 6: 6) lub z obszarem obecnej Bułgarii (np. okrągłe zawieszki z hematytu znalezione w Renongar w Bretanii i formalnie im odpowiadające złote zawieszki z Chotnicy w Bułgarii – por. Klassen 2004, s. 267, ryc. 143). Bardziej uderzające są jednak podobieństwa strukturalne społeczności konstytuujących obie jednostki kulturowe.

Pomimo braku zasobów surowcowych ułatwiających zaspokajanie ogromnych potrzeb na przedmioty symboliczne na obszarach zajmowanych przez społeczności kultur Hamangia-Varna i Castelic, stały się one węzłami dalekosiężnej wymiany licznych wytworów. Z zachodniego wybrzeża czarnomorskiego pochodziły muszle *Spondylusa*, które rozchodziły się szeroko na większości obszarów Europy (np. Todorova 2002b, mapa 8). Źródła i szlaki

zaopatrzenia w miedź, złoto, różnego rodzaju kamienie i krzemienie itd. zostały opublikowane w licznych pracach (por. Dimitrov 2002; Chapman i in. 2006, s. 164, 165; tam dalsza literatura; Manolakakis 2008). Surowce i gotowe wyroby sprowadzano z różnych miejsc, odległych od kilkudziesięciu do ponad tysiąca kilometrów.

Najbardziej spektakularnym przykładem dalekosiężnej dystrybucji w zachodniej Europie są wspomniane już siekiery jadeitowe. Jadeit wydobywano na górze Monte Viso w Alpach na wysokości od 2000 do 2400 m n.p.m. oraz w znacznie niższych Apeninach Liguryjskich na wzgórzach Monte Beguia. Zatokę Morbihan dzieli od wspomnianych kamieniołomów odległość 900 km. Z Ligurii do Bretanii docierały gotowe siekiery, które na miejscu poddawane były dodatkowej obróbce, polegającej na wydatnym ścienianiu siekier wykonanych na południu (Klassen i in. 2011, s. 22).

Wymienione wyżej przykłady dalekosiężnej wymiany i cyrkulacji różnego rodzaju surowców i przedmiotów dowodzą drożności wielu obszarów Europy w połowie V tys. p.n.e. Punkty węzłowe ich wymiany znajdowały się na terenach, które można roboczo nazwać „mezolitycznymi rajami”, w których środowisko oferowało zamieszkującej je ludności obfitość łatwo dostępnego pożywienia. Warunki te umożliwiały demograficzny rozwój miejscowych populacji. Liczba grobów na cmentarzysku w Durankulak pozwala sądzić, że ludność kultur Hamangia-Varna, o mezolitycznej, przyswajającej gospodarce, była nie mniejsza od typowo neolitycznych kultur wnętrza Bałkanów. Podobne relacje panowały zapewne między ludnością wybrzeża Bretanii (Castellic) a ich kontynentalnymi sąsiadami (Villeneuve-Saint-Germain). Wnioski te znajdują wsparcie w obecności monumentalnej architektury kamiennej i kamienno-ziemnej na terenie obu odległych od siebie jednostek kulturowych: wielkie kamienne domostwa na wyspie w Durankulak oraz wielkie mogiły kamienno-ziemne, a także liczne konstrukcje megalityczne znad zatoki Morbihan. Ich wykonanie wymagało zaangażowania licznej siły roboczej.

Zetknięcie się u schyłku VI tys. BC społeczności neolitycznych i mezolitycznych na zachodnim wybrzeżu czarnomorskim miało miejsce w czasie, w którym grupy zbieraczy i łowców, bytujących w zasobnych środowiskach ekologicznych nad wielkimi rzekami (np. rejon Żelaznej Bramy nad Dunajem) lub na wybrzeżach morskich (np. Dobrudża), uległy już znaczącym społeczno-kulturowym przekształceniom pod wpływem rozwijających się na Bałkanach od dłuższego już czasu społeczeństw wczesno- i środkowoneolitycznych (Whittle 1996, s. 24–36). Podobne procesy nieco później – bo przed połową V tys. BC – miały miejsce w południowo zachodniej Bretanii (Klassen i in. 2011, s. 13, 14). Szeroka cyrkulacja surowców i różnego typu wytworów potwierdza znaczne otwarcie się neolitycznych i mezolitycznych społeczności lokalnych na wzajemne kontakty i oddziaływania (Kadrow 2010a, s. 51).

Były to główne elementy zbioru warunków koniecznych, ale nie wystarczających do pojawienia się nowych, eneolitycznych struktur społecznych. Elementem dodatkowym, determinującym w jakimś stopniu kierunek dalszych przemian było to, że do syntezy społeczności mezolitycznych i neolitycznych doszło w Dobrudży, tj. na terenie o półpustynnym charakterze, gdzie większe szanse miała kontynuacja zajęć typowo mezolitycznych, tj. polowanie na dzikiego osła i zbieractwo owoców morza. Rolnictwo kopieniackie nie miało tu większych szans (Todorova 2002a, s. 356, 357). W przypadku kultury Castelletic kontynuacja zajęć typowo mezolitycznych determinowana była zasobnością wybrzeża morskiego w okolicach zatoki Morbihan. Na obszarach „rajów mezolitycznych” i nie tylko tam, zbieractwo i myślistwo były zdecydowanie efektywniejsze od neolitycznej gospodarki wytwórczej, przy znacznie mniejszym nakładzie wydatkowanych sił (Kobusiewicz 2006, s. 186, 187).

Czynnikiem kluczowym, detonującym dalsze przemiany była jednak konieczność symbolicznej interpretacji nowej, uprzywilejowanej pozycji mężczyzn (mezolitycznych łowców) w kontekście kultury neolitycznej, w której dotychczas ważniejszą rolę odgrywały kobiety. Na zachodnim wybrzeżu Morza Czarnego istotnym momentem tych endogamicznych przemian była szczególnie waloryzacja mezolitycznych wartości w postaci konsekwentnego przypisania mężczyznom mezolitycznych reguł obrządku pogrzebowego. W grzebaniu zmarłych kobiet kontynuowano tradycje neolityczne. Praktyki te znalazły swą archeologicznie uchwytną formę w zwyczaju coraz bogatszego wyposażania grobów męskich w przedmioty prestiżowe, wykonywane głównie z metali. W miarę upływu czasu coraz większego znaczenia nabierało także wiązanie wyłączone mężczyzn z uzbrojeniem, natomiast ozdoby metalowe znajdowane były w miarę upływu czasu coraz częściej w grobach żeńskich (Boyadziev 2008). Na wybrzeżu atlantyckim w Bretanii procesy te uzewnętrziły się w zaakcentowaniu przewagi mężczyzn w postaci bogato wyposażonych grobów z typowo „męskim” wyposażeniem w jadeitowe siekiery. Potrzeby symbolicznego zaznaczenia nowej roli mężczyzn oraz ich ideologicznej legitymizacji były kołem zamachowym rozwijającej się gwałtownie metalurgii, wytwórczości kamieniarskiej i przemian gospodarczych obejmujących coraz więcej dziedzin (Sherratt 1983). Najpełniejszy wyraz i krótkotrwałą stabilizację procesy hierarchizacji społecznej osiągnęły w okresie rozwoju kultury Varna (Chapman i in. 2006) oraz kultury Castelletic z ich wielkimi mogiłami z bogato wyposażonymi grobami oraz konstrukcjami megalitycznymi (Klassen i in. 2011, s. 14–17).

Tak więc to twórcza synteza doświadczeń lokalnych społeczności mezolitycznych i neolitycznych doprowadziła do pojawienia się na zachodnim wybrzeżu Morza Czarnego zróżnicowanego w zależności od płci obrządku pogrzebowego, a następnie gwałtowanego popytu na przedmioty prestiżowe (ze złota,

miedzi, kamienia, muszli itd.), dzięki którym mężczyźni legitymizowali swą uprzywilejowaną pozycję społeczną. Przemiany te znalazły zapewne swoje religijne i światopoglądowe uzasadnienie z jednej strony w przejawach rodzącego się wtedy w niezamierzony sposób indywidualistycznego etosu rycerskiego (Kadrow 2011a, s. 300, 2011b, s. 113–115), z drugiej zaś w rozkwicie idei megalityzmu, odzwierciedlającą manifestację grupowych (rodowych) więzi zogniskowanych wokół kultu przodków (np. Bintliff 1984, s. 88; Sherratt 1984, s. 126; Damm 1991, s. 70–77). W tym drugim przypadku mężczyźni legitymizowali swoją pozycję, angażując w rytuałach przede wszystkim jadeitowe siekiery.

Wszelkie rytuały, w tym również pogrzebowe, zapewniają obieg znaczeń w kulturze. Posługują się przy tym w sposób konieczny rzeczami materialnymi/przedmiotami (Barański 2007, s. 112; Althoff 2011, s. 11). W warunkach kultury jednosektorowej, charakterystycznej także dla epoki miedzi/eneolitu, w której wszelkie aspekty życia przenikają się ze sobą w sposób nieodczony i w której rzeczy mają status magiczno-religijny, społeczny oraz komunikacyjno-techniczno-użytkowy (Pałubicka, Tabaczyński 1986, s. 163), wymienione wyżej zabytki mogą nas informować o światopoglądowych, społecznych, etnicznych i ekonomicznych relacjach posługujących się nimi ludźmi.

Zaangażowane w społeczno-kulturowe praktyki przedmioty (wspomniane wyroby ze złota, miedzi, jadeitu, długie wióry krzemienne itd.), definiujące od strony materialnej epokę miedzi/eneolitu, wskazują jednoznacznie na istotę tejże epoki. Jest nią specyficzna konfiguracja kultury duchowej z jej wartościującymi i poznawczymi elementami, konstytuującymi wszelkie religie, ze sferą instytucji i struktur społecznych oraz określonych działań ekonomicznych. Zbliża to nas do wspomnianej już wyżej definicji eneolitu Neustupnego, w której istotną rolę odgrywa „patriarchat” (2008, s. 11).

Wydaje się, że to właśnie potrzeba uzasadnienia i legitymizacji uprzywilejowanej pozycji części mężczyzn w danej społeczności („patriarchat”) była jedynym kryterium spajającym wszystkie najstarsze, znane nam prahistoryczne realizacje eksperymentu społeczno-kulturowego określanego mianem eneolitu. Wspomniana potrzeba wynikała z syntezy doświadczeń kulturowych społeczności mezolitycznych i neolitycznych, do jakiej doszło w Dobrudży na zachodnim wybrzeżu Morza Czarnego oraz w Bretanii nad zatoką Morbihan na wybrzeżu atlantyckim.

Podobny mechanizm doprowadził do powstania ok. 500 lat później najstarszych faz kultury pucharów lejkowatych na obszarze południowo-zachodniobałtyckim (por. Klassen 2004, s. 334–339). Miejscowa, południowo-skandynawska ludność inspirowana była głównie doświadczeniami atlantyckimi. Świadczą o tym liczne siekiery jadeitowe (Klassen 2004, s. 88–91), pełniące przede wszystkim funkcje symboliczne (prestżowe) oraz adaptacja idei megalityzmu (Rzepecki 2011, s. 82–84, ryc. 67). Przypuszczenia o zaistnieniu ró-

wnie głębokich procesów zróżnicowania wewnętrznego społeczności południowo-skandynawskich, jak w kulturach Varna i Castelic (Klassen 2004, s. 326–330), uznać należy za przesadzone (Kienlin 2008a, 81). Niewątpliwym jest tam jednak udział podstawowych elementów etosu wojownika-kapłana, zrodzonego wcześniej na wybrzeżu atlantyckim w Bretanii w kulturze Castelic (por. Klassen i in. 2011, s. 16). Dość skromny inwentarz zabytków miedzianych przemawia za niewielkim wpływem idei zachodnio-czarnomorskich.

Eneolityzacja w pełni już ukształtowanych społeczności neolitycznych na Bałkanach, w Kotlinie Karpackiej, na prawobrzeżnej Ukrainie i w Mołdawii, w Europie środkowej i zachodniej, zachodząca począwszy już od drugiej połowy V tys. BC, miała zupełnie inny przebieg i charakter. Polegała na mniej lub bardziej powierzchownej adaptacji jednego z „patriarchalnych” etosów (wojownika-rycerza lub wojownika-kapłana), promieniujących z dwóch centrów najstarszego eneolitu w Dobrudży i Bretanii. Na poziomie kultury materialnej przejawiała się ona w adaptacji miedzianych lub jadeitowych toporów i siekier (por. Klassen *et al.* 2011, ryc. 7, 9, 13, 18). W warstwie rytualnej manifestowała się ona natomiast szerzeniem się indywidualnych, zróżnicowanych ze względu na płeć pochówków z ośrodka zachodnioczarnomorskiego (Kadrow 2010a, 2011a, 2011b) lub zbiorowych pochówków megalitycznych z zachodu (Rzepecki 2011, s. 149–172).

Spółczesności późnoneolityczne z Wielkiej Niziny Węgierskiej odegrały istotną rolę w szerzeniu eneolityzacji w Europie środkowo-wschodniej. Skupiając jak w soczewce wielokierunkowe wpływy kulturowe (Raczky i in. 2007), same też oddziaływały na sąsiednie obszary. Ułatwiło to z jednej strony oryginalną adaptację wczesnoeneolitycznych wpływów z obszaru zachodniego wybrzeża Morza Czarnego, a z drugiej przyczyniło się do upowszechnienia tej właśnie wersji neolityzacji na innych obszarach (np. na północ od Karpat na Wołyniu i w Małopolsce oraz w jakimś sensie także na Kujawach).

Spotykane w literaturze twierdzenia o zewnętrznych, stepowych inspiracjach powstania najstarszego ośrodka eneolitycznego w Dobrudży (Lichardus 1991b; Ivanov 2000) nie mają uzasadnienia źródłowego (Rassamakin 1999, s. 73–83; Todorova 2003; Lichter 2008; Kadrow 2010a, s. 71–74), nie mają też odpowiedniego wsparcia teoretycznego (Kadrow 2011a, s. 265–269). Bazują one natomiast na niezwykle popularnym micie tzw. indoeuropeizacji „starej Europy” (Kadrow 2010c, s. 49–51, 55–57, 2011d, s. 65–69, 73–75).

Różny stopień głębi (powierzchnowości) wtórnych procesów eneolityzacyjnych wynikał również z tego, że obejmowały one zróżnicowane ekonomicznie, społecznie i kulturowo grupy ludzkie z różnych regionów Europy. W początkach eneolitu na Wielkiej Nizinie Węgierskiej zanikły telle, osadnictwo uległo rozproszeniu, któremu towarzyszyły procesy jego nomadyzacji (por. np. Parkinson 2002, s. 392, ryc. 1; Kienlin 2008b, s. 508–513).

Oba typy procesów eneolityzacyjnych są czytelne również na ziemiach polskich. Oddziaływania południowo-wschodnie zaowocowały wykształceniem się kultury lubelsko-wołyńskiej (Kadrow 2010b, s. 80–85; 2011c, s. 193–195). W kulturze pucharów lejkowatych dominują trendy zachodnie i północno-zachodnie (Jażdżewski 1936; Rzepecki 2011).

Wędrownym idei (etosu wojownika) nie musiały towarzyszyć fale migracji. Rekonstruując ewolucję archeologicznie uchwytnych form eneolityzacji, nie trzeba odwoływać się jedynie do jej dynamiki rozwojowej. Ważniejsze jest odwołanie się do logiki rozwoju, czyli dającego się racjonalnie odtworzyć wzorca hierarchii coraz pojemniejszych struktur i do zasad wyjaśniania strukturalnego (Habermas 1983, s. 487; por. też Kadrow 2011a, s. 299). Kluczową rolę w transmisji instytucji społecznych i ich archeologicznego wymiaru miała wymiana oraz ponadregionalne ceremonie rytualne. Właśnie wtedy przekazywano zintegrowany obraz nowego etosu, często w postaci zmitologizowanej za pośrednictwem przekazu oralnego (Hauser 1974, s. 45–53; Lord 2010, s. 299–326, 401–435). Z przyczyn historycznych był on w różnym stopniu adaptowany do miejscowych warunków, lub nie (por. Kristiansen, Larsson 2005, s. 20–61).

BIBLIOGRAFIA

- Althoff G., 2011**, *Potęga rytuału. Symbolika władzy w średniowieczu*, Warszawa.
- Barański J., 2007**, *Świat rzeczy. Zarys antropologiczny*, Kraków.
- Biehl P. F., Marciniak A. 2000**, *The Construction of Hierarchy: Rethinking the Copper Age in Southeastern Europe*, [w:] M. W. Diehl (ed.), *Hierarchies in Action: Cui Bono?*, Southern Illinois University, s. 181–209.
- Bintliff J. 1984**, *The Neolithic in Europe and social evolution*, [w:] J. Bintliff (ed.) *European Social Evolution. Archaeological Perspectives*, Bradford, s. 83–122.
- Bognar-Kutzian I. 1972**, *The Copper Age Cemetery of Tiszapolgar-Basatanya*, Budapest.
- Bojadžiev J. 2002**, *Die absolute Chronologie der neo- und äneolithischen Gräberfelder von Durankulak*, [w:] H. Todorova (ed.) *Durankulak*, Bd. 2, *Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak*, Sofia, s. 67–69.
- Boyadziev Y. 2008**, *Changes of the Burial Rites within the Transition from Hamangia to Varna Culture*, [w:] V. Slavchev (ed.), *Studia in Memoriam Ivani Ivanov. The Varna Eneolithic Necropolis and Problems of Prehistory in Southeast Europe*, Varna, s. 85–94.
- Chapman J., Higham T., Slavchev V., Gaydarska B., Honch N. 2006**, *The Social Context of the Emergence, Development and Abandonment of the Varna Cemetery*, „European Journal of Archaeology” vol. 9 (2–3), Bulgaria, s. 159–183.
- Damm C.B. 1991**, *Continuity and Change. An Analysis of Social and Material Patterns In the Danish Neolithic*, Cambridge.

- Dimitrov K. 2002**, *Die Metallfunde aus den Gräberfeldern von Durankulak*, [w:] H. Todorova (ed.), *Durankulak*, Bd. 2, *Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak*. Sofia, s. 127–158.
- Dupont C., Marchand G. 2008**, *Costal exploitation in the Mesolithic of Western France: la Pointe Saint-Gildas (Préfaïlles)*, „*Environmental Archaeology*”, vol. 13, s. 143–152.
- Habermas J. 1983**, *Próba rekonstrukcji materializmu historycznego*, [w:] J. Habermas (red.), *Teoria i praktyka*, Warszawa, s. 475–532.
- Hauser A. 1974**, *Spoleczna historia sztuki i literatury*, Warszawa.
- Hänsel B. 1998**, *Die Bronzezeit als erste europäische Epoche*, [w:] B. Hänsel (Hrsg.), *Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas*, Kiel, s. 19–26.
- Higham T., Chapman J., Slavchev V., Gaydarska B., Honch N., Yordanov Y. and Dimitrova B. 2008**, *New AMS Radiocarbon Dates for the Varna Eneolithic Cemetery, Bulgarian Black Sea Coast*, [w:] V. Slavchev (ed.), *Studia in Memoriam Ivani Ivanov. The Varna Eneolithic Necropolis and Problems of Prehistory in Southeast Europe*, Varna, s. 95–114.
- Ivanov I. 1975**, *Razkopki na Varnenskiya eneoliten nekropol prez 1972 g.*, „*Izvestia na Narodniya Muzej Varna*”, vol. 11, s. 1–16.
- 2000**, *Varna and the Birth of the European Civilization*, [w:] I. Ivanov, M. Avramova (ed.), *Varna Necropolis. The Dawn of European Civilization*, Sofia, s. 5–14.
- Jazdzewski K. 1936**, *Kultura Pucharów Lejkowatych w Polsce Zachodniej i Środkowej*, Poznań.
- 1981**, *Pradzieje Europy Środkowej*, Wrocław.
- Kaczanowska M., Kozłowski J. K. 2005**, *Europa w dobie neolitu*, [w:] J. Śliwa (red.), *Stary i Nowy Świat*, Kraków, Warszawa, s. 97–186.
- Kaczanowska M. 2006**, *Dziedzictwo cywilizacji naddunajskich: Małopolska na przełomie epoki kamienia i miedzi*, Kraków.
- Kadrow S. 2010a**, *Gender-differentiated burial rites in Europe of the 5th and 4th millennia BC: attempts at traditional archaeological interpretation*, „*Analecta Archaeologica Ressorviensia*”, t. 3, s. 49–95.
- 2010b**, *Antropopresja, neodarwinizm, globalne zmiany klimatyczne i teoria ewolucji społecznej Habermasa*, [w:] S. Czopek, S. Kadrow (red.), *Mente et rutro. Studia archaeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae anno ab amicis, collegis et discipulis oblate*, Rzeszów, s. 61–90.
- 2010c**, *Examples of migration in the early phases of the Metal Ages from a contemporary sociological perspective*, [w:] K. Dziegielewska, M. S. Przybyła, A. Gawlik (red.), *Migration in Bronze and Early Iron Age Europe*, Kraków, s. 47–61.
- 2011a**, *The Early Copper Age: socio-cultural process in modern sociological interpretation*, „*Analecta Archaeologica Ressorviensia*”, t. 4, s. 265–302.
- 2011b**, *Kupferzeitliche Sozialstrukturen*, [w:] S. Hansen and J. Müller (Hrsg.), *Sozialarchäologische Perspektiven: Gesellschaftlicher Wandel 5000–1500 v. Chr. zwischen Atlantik und Kaukasus. Internationale Tagung 15.–18. Oktober 2007*, Mainz, s. 107–121.
- 2011c**, *Confrontation of Social Strategies? – Danubian Fortified Settlements and the Funnel Beaker Monuments in SE Poland*, [w:] M. Furholt, F. Lüth, J. Müller (Hrsg.), *Megaliths and Identities. 3rd European Megalithic Studies Group Meeting 13th–15th of May 2010 at Kiel University*, Bonn, s. 185–198.

- 2011d**, *Mitologizacyjny charakter teorii migracjonistycznych w archeologii – wybrane zagadnienia*, [w:] A. Marciniak, D. Minta-Tworzowska, M. Pawleta (red.), *Współczesne oblicza przeszłości*, Poznań, s. 63–80.
- Kienlin T. L. 2008a**, *Tradition and innovation in Copper Age Metallurgy: Results of a Metallographic Examination of Flat Axes from Eastern Central Europe and the Carpathian Basin*, „Proceedings of the Prehistoric Society”, vol. 74, s. 9–107.
- 2008b**, *Von Schmieden und Stämmen: Anmerkungen zur kupferzeitlichen Metallurgie Südosteuropas*, „Germania” Bd. 86 (2), s. 503–540.
- Klassen L. 2004**, *Jade und Kupfer*, „Jutland Archaeological Society” vol. 47, Aarhus.
- Klassen L., Pétrequin P., Cassen S. 2011**, *The power of attraction... Zur Akkumulation sozial wertbesetzter alpine Artefakte im Neolithikum Nord- und Westeuropas*, [w:] S. Hansen, J. Müller (Hrsg.), *Sozialarchäologische Perspektiven: Gesellschaftlicher Wandel 5000–1500 v. Chr. zwischen Atlantik und Kaukasus. Internationale Tagung 15.–18. Oktober 2007* Kiel, Mainz, s. 13–40.
- Kobusiewicz M. 2006**, *Paraneolithic – Obstinate Hunter-Gatherers of the Polish Plain*, [w:] C.J. Kind (Hrsg.), *After the Ice Age. Settlements, subsistence and social development in the Mesolithic of Central Europe. Proceedings of the International Conference 9th to 12th of September 2003 Rottenburg/Neckar, Baden-Württemberg, Germany*, Stuttgart, s. 181–188.
- Kristiansen K., Larsson T. 2005**, *The Rise of Bronze Age Society. Travels, Transmissions and Transformations*, Cambridge.
- Kruk J. 2008**, *Wzory przeszłości. Studia nad neolitem środkowym i późnym*, Kraków.
- Kruk J., Milisauskas S. 1999**, *Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu*, Kraków.
- Lichardus J. 1991a**, *Kupferzeit als historische Epoche. Ein forschungsgeschichtlicher Überblick*, [w:] J. Lichardus (Hrsg.), *Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken/Otzenhausen 1988*, Bonn, s. 13–32.
- 1991b**, *Die Kupferzeit als historische Epoche: Versuch einer Deutung*, [w:] J. Lichardus (Hrsg.), *Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken/Otzenhausen 1988*, Bonn, s. 763–800.
- 1991c**, *Das Gräberfeld von Varna im Rahmen des Totenrituals des Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI-Komplexes*, [w:] J. Lichardus (Hrsg.), *Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken/Otzenhausen*, Bonn, s. 167–194.
- Lichter C. 2008**, *Varna und Ikiztepe. Überlegungen zu zwei Fundplätzen am Schwarzen Meer*, [w:] V. Slavchev (ed.), *The Varna Eneolithic Necropolis and Problems of Prehistory in Southeast Europe. Studia in Memoriam Ivani Ivanov*, Varna, s. 191–208.
- Lord A. B. 2010**, *Pieśniarz i jego opowieść*, Warszawa.
- Makkay J. 1989**, *The Tiszazölös treasure*, Budapest.
- 1995**, *The rise and fall of gold metallurgy in the Copper Age of the Carpathian Basin: The background of the change*, [w:] G. Morteani, J.P. Northover (ed.), *Prehistoric Gold in Europe. Mines, Metallurgy and Manufacture*, Dordrecht, Boston, London, s. 65–76.
- Manolakakis L. 2008**, *Le mobilier en silex taille des tombes de Varna I*, [w:] V. Slavchev (ed.), *The Varna Eneolithic Necropolis and Problems of Prehistory in Southeast Europe. Studia in Memoriam Ivani Ivanov*, Varna, s. 115–138.
- Müller-Karpe H. 1974**, *Kupferzeit. Handbuch der Vorgeschichte 3*, München.

- Neustupný E. 2008**, *Všeobecný přehled eneolitu*, [w:] E. Neustupný, M. Dobeš, J. Turek, M. Zápotocký (ed.) *Archeologie pravěkých Čech*, vol. 4, Praha, s. 11–38.
- Nowak M. 2009**, *Drugi etap neolityzacji ziem polskich*, Kraków.
- Pałubicka A., Tabaczyński S. 1986**, *Společnostvo i kultura jako předmět badání archeologických*, [w:] W. Hensel, G. Donato, S. Tabaczyński (ed.), *Teoria i praktyka badání archeologických I. Přeslanki metodologické*, Wrocław, s. 57–183.
- Parkinson W. A. 2002**, *Integration, Interaction, and Tribal ‘Cycling’: The Transition to the Copper Age on the Great Hungarian Plain*, [w:] W.A. Parkinson (ed.), *The Archaeology of Tribal Societies*, Ann Arbor, s. 391–438.
- Pernicka E. 1998**, *Die Ausbreitung der Zinnbronze im 3. Jahrtausend*, [w:] B. Hänsel (Hrsg.) *Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas*, Kiel, s. 135–147.
- Raczky P., Domboróczki L., Hajdú Z. 2007**, *The Site of Polgár-Csőszhalom and its Cultural and Chronological Connections with the Lengyel Culture*, [w:] J. K. Kozłowski, P. Raczky (ed.), *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*, Kraków, s. 49–70.
- Radivojević M., Rehren T., Pernicka E., Šljivar D., Brauns M., Borić D. 2010**, *On the Origins of Extractive Metallurgy: New evidence from Europe*, „Journal of Archaeological Science” vol. 37 (11), s. 2775–2787.
- Rassamakin Y.Y. 1999**, *The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500–2300 BC*, [w:] M. Levine, Y. Rassamakin, A. Kislenko, N. Tatarintseva (ed.), *Late prehistoric exploitation of the Eurasian*, Cambridge, s. 59–182.
- Rzepecki S. 2004**, *Společnosti středowoneolityčnej kultury pučharův lejkowatych na Kujawach*, Poznań.
- 2011**, *U źródeł megalityzmu w kulturze pučharův*, Łódź.
- Sherratt A.G. 1981**, *Plough and Pastoralis. Aspects of the Secondary Product Revolution*, [w:] I. Hodder, G. Isaac, N. Hammond (ed.), *Pattern of the Past*, Cambridge, s. 261–305.
- 1983**, *The secondary products revolution of animals in the Old World*, „World Archaeology”, vol. 15, s. 90–104.
- 1984**, *Social Evolution: Europe In the later Neolithic and Copper Age*, [w:] J. Bintliff (ed.), *European Social Evolution. Archaeological Perspectives*, Bradford, s. 123–134.
- Todorova H. 2002a**, *Chronologie, horizontale Stratigraphie und Befunde*, [w:] H. Todorova (ed.), *Durankulak*, Bd. 2, *Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak*, Sofia, s. 35–52.
- 2002b**, *Die Mollusken in den Gräberfeldern von Durankulak*, [w:] H. Todorova (ed.), *Durankulak*, Bd. 2, *Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak*, Sofia, s. 177–190.
- 2003**, *Neue Angaben zur Neolithisierung der Balkanhalbinsel*, [w:] E. Jerem, P. Raczky (ed.), *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag*, Budapest, s. 83–88.
- Voinea V. 2010**, *Funeral Rites in the Hamangia Culture: Animal Sacrificies*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 62, s. 65–91.
- Whittle A. 1996**, *Europe in the Neolithic*, Cambridge.
- Wiślański T. 1979a**, *Wstęp*, [w:] W. Hensel, T. Wiślański (red.) *Neolit*, Wrocław, s. 7–18.
- 1979b**, *Zakończenie*, [w:] Hensel, T. Wiślański (red.) *Neolit*, Wrocław, s. 421–428.

Sławomir Kadrow

PROCESSES OF THE ENEOLITHIZATION OF EUROPE
– SELECTED ISSUES

E. Neustupný suggested using a term “Eneolithic” instead of the copper age and replacing its distinctive raw material criterion (copper) by a complex of cultural, social and economic elements. Importantly he recognized the emergence of the plough in agronomy instead of burning techniques, the replacement of large settlements by smaller ones, burying the dead in cemeteries on land outside the inhabited areas and the strengthening role of the male (“patriarchy”) in societies of that time.

A sequence of the Hamangia-Varna cultures, beginning from the 3rd development phase of the former, is thought to be the oldest and most representative cultures of the copper age/eneolithic. They are dated from 4900 to 4400 BC. The wealthiest in metal product sites is an eponymic cemetery at Varna. All metal artifacts from the graves of the Hamangia and Varna cultures maybe qualified to a group of symbolic finds, which had little in common with the notion of utilitarianism. Similar functions were performed by other artifacts made of different raw materials. Among others, long flint blades or ornaments made of *Spondylus* shells and many others may be mentioned. It is thought that in the cemeteries of the Hamangia-Varna cultures circle, with particular consideration of the cemetery at Varna, there were traces of serious inner differentiation of societies that were using it.

In the middle of the 5th millennium BC on the Atlantic coast of the south-western Brittany in the Gulf of Morbihan, grave complexes and deposits with numerous artifacts were found, which represented the above mentioned category of symbolic finds. Jadeite axes are very numerous among the artifacts. In one grave alone, over 100 specimens of these axes were discovered. The graves also contained variscite beads. Jadeite was imported from the Italian Alps and from Liguria, and variscite from north-west Spain. What is interesting is that the graves did not contain any metal artifacts (copper or gold). Huge graves with richly furnished male burials and vast megalithic structures lead us to believe that within the Castelic culture advanced forms of political organization existed.

The oldest eneolithic centres (fig. 1) formed on economically wealthy, populous Mesolithic settlement agglomerations (Dobruja, Brittany) with the participation of influences of contemporaneous early Neolithic cultures. There is material evidence of contacts among these centres.

There are literary statements alluding to the steepe occurrence of the oldest eneolithic centre in Dobruja, of which there is no grounded evidence, and they do not have theoretical support either. Instead, they are based on a highly popular myth of the so-called indoeuropeization of the “old Europe”.

A creative synthesis of experiences of local Mesolithic and Neolithic populations caused the occurrence of differentiation in respect of gender burial ritual on the west coast of the Black Sea, and then a rapid demand for objects of prestige (made of gold, copper, stone, shell, etc.), owing to which males legitimized their privileged social status. These changes were probably justified in respect of religion and world-view on the one hand by the oldest manifestations of emerging inadvertently individualistic chivalric code, and, on the other hand, by the development of the megalithic idea, manifesting group (ancestral) ties focused around the cult of ancestors in the Gulf of Morbihan

in Brittany on the Atlantic coast. In the latter case, the males legitimized their status using, most of all, jadeite axes in rituals.

Similar mechanisms caused the emergence of the oldest phases of the Funnel Beaker Culture in the south-west-Baltic area about 500 years later. The local south Scandinavian population was inspired mainly by the Atlantic experiences. This is testified by numerous jadeite axes, which performed mostly symbolic (prestigious) functions and by the adaptation of the megalithic idea.

The Eneolithization of the fully developed Neolithic societies in the Balkans, the Carpathian Valley, the right-bank Ukraine and in Moldavia, central and western Europe, which took place as early as the 2nd half of the 5th millennium BC took a different course and had a different character. It consisted in more or less a superficial adaptation of one of “patriarchal” ethos radiating from two centres of the oldest eneolithic in Dobruja and Brittany. What concerns the material culture is it manifested itself in, is the adaptation of copper or jadeite axes and hatchets. As far as the rituals are concerned it showed itself in the spread of individual, differentiated in respect of gender, burials from the west–Black Sea centre or collective megalithic burials from the West.

The Late Neolithic societies from the Great Hungarian Plain played an important role in the propagation of eneolithization in central-eastern Europe. Concentrating on multidirectional cultural influences, they influenced the neighbouring areas. On the one hand this facilitated the original adaptation of the early Neolithic influences from the west coast of the Black Sea, and on the other – contributed to popularization of this version of Neolithization in other areas (e. g. to the north of the Carpathians in Volhynia and in Little Poland and in some sense also in Kuyavia).

prof. dr hab. Sławomir Kadrow
Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego
ul. Hoffmanowej 8, 35-016 Rzeszów